

ԱՐՏԱԿ ՂԱԶԱՐՑԱՆ

ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ

ՀՏԴ 93/94

**ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ՀՀ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ 1919 Թ.**

**ՎՐԱՑ-ԱՂԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ
ՆԿԱՏՄԱՄԲ**

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. դիվանագիտական ներկայացուցիչ, բոլշևիկներ, կովկասյան Հանրապետություններ, Վրաց-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դաշինք, Կամավորական բանակ, Հայկական պատվիրակություն, Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետություն, Լևոն Եվանգուլյան, Ռուսաստանի հարավի զինված ուժեր, Հայաստանի ներկայացուցիչ Վրաստանում:

Ключевые слова и выражения: Дипломатический представитель, Большевики, Кавказские Республики, Грузино-Азербайджанский Военно-Политический Альянс, Добровольческая армия, Армянская делегация, Грузинская Демократическая Республика, Левон Евангулян, Вооруженные силы юга России, Представитель Армении в Грузии.

Key words and expressions: Diplomatic representative, The Bolsheviks, Caucasian Republics, Georgian-Azerbaijani Military-Political Alliance, Volunteer army, Armenian delegation, Georgian Democratic Republic, Levon Evangulyan, Armed forces of the south of Russia, Representative of Armenia in Georgia.

1919թ. կեսերին Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության ուշադրության կիզակետում էին գտնվում Ռուսաստանի հարավում գտնվող ռազմաքաղական կազմավորումների հետ ոչ միանշանակ և բարդ, հակասական և սակայն կարևոր փոխհարաբերությունների հարցերը, որոնցից կախված էր նաև հայ-վրացական և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների ընթացակարգը և ռազմավարական զարգացումների ընտրությունը: Ադրբեջանի և Վրաստանի ռազմաքաղաքական շրջաններում մտայնություն էր իշխում, թե իբր Հայաստանը գաղտնի համաձայնություն է կնքել Դենիկինի հետ, և վերջինիս կողմից Վրաստանի և Ադրբեջանի վրա հարձակվելու պարագայում նաև Հայաստանի կողմից իրենց թիկունքը վտանգավոր է դառնում¹, քանզի

¹ . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 362, թ. 2-3:

վերջինս դրանից օգտվելով, հավակնում է տիրել Բորչալուի գավառին և Ղարաբաղին:

ՀՀ իրավիճակը պարտադրում էր հաշվարկված քայլեր: 1919 թ. հունիսի 4-ին ՀՀ ԱԳ նախարարությունը լիազորում է Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լևոն Եվանգուլյանին բոլոր հնարավոր միջոցներով պարզել, թե իրապես ինչպե՞ս են վերաբերվում Կամավորական բանակը և նրան առնթեր կառավարության դեր կատարող «Հատուկ խորհրդակցությունը» Հայաստանի Հանրապետությանը²: 1918-1920-ական թթ. Ռուսաստանում ընթանում էին արյունահեղ քաղաքացիական կռիվներ, և իշխանության համար համառ պայքար բոլշևիկների ու սպիտակգվարդիականների միջև և ՀՀ քաղաքական առաջնորդները հարկադրված էին հաշվի նստել թե՛ մեկի, և թե՛ մյուսի հետ, աշխատելով հասնել նրանց կողմից քաղաքական-դիվանագիտական ճանաչման, որոշակի հանգամանքներում ակնկալելով նաև նրանց կողմից ռազմաքաղաքական աջակցություն՝ մասնավորապես ի դեմս Սպիտակ Ռուսաստանի: 1918 թ. սեպտեմբերին գեներալ Ա. Դենիկինը փոխարինել էր գեներալ Մ. Ալեքսենին՝ ստանձնելով Կամավորական բանակի՝ ղեկավարությունը: Դառնալով Կամավորական բանակի հրամանատարը՝ Դոնի և Կուբանի հացառատ երկրամասերի ողջ քաղաքացիական և ռազմաքաղաքական իշխանությունը կենտրոնացնելով իր ձեռքում, ձեռնամուխ է լինում բոլոր հակախորհրդային ուժերի միավորմանը: Ձորքերի հրամանատարությանն առնթեր ստեղծված «Հատուկ խորհրդակցությունը» ուներ քաղաքական-հետախուզիչ գործառնություններ և ի դեմս մի շարք ռուս սպաների և գնդապետ Մ. Զինկևիչի 1920 թ. կեսերին ունեցավ իր ներկայացուցիչը ՀՀ-ում, բազմիցս աջակցելով հայկական կողմին զենքի ու զինամթերքի հայթայթման, ալյուրի և պարենի պաշարների առաքման խնդրում, բացասաբար ընդունելով Ադրբեջանին տրամադրվող ռազմական աջակցությունը³:

Հայաստանը Կամավորական բանակի կողմից դիտարկվում էր որպես բարեկամ կազմավորում, իսկ Վրաստանը թշնամական կազմավորումների ցուցակում էր, որի հետ սահմանային-տարածքային հարցերում գտնվում էր պատերազմական իրավիճակում, որն առավել ցայտուն

² . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 164, թ. 41, գ. 211, թ. 153; ֆ. 275, ց. 5, գ. 114, թ. 80:

³ . Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը, Եր., 2015, էջ 60-62, 195-197:

արտահայտվեց 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմում⁴: Ոչ վաղ քան 1918 թ., ինչպես փաստում է Ն. Մամխարաձեն, Վրաստանը բանակցեց գեներալ Դենիկինի հետ՝ վերջինիս կողմից կազմված Կուրանի հանրապետության և Վրաստանի սահմանները որոշելու, պահանջելով Սոչիի ու Աբխազիայի շրջանները և նույնիսկ ռազմական գործողություններ ձեռնարկելով Գագրան գրավելու համար, որը ետ մղվեց վրացական զորքերի կողմից, որոնք հսկողություն էին սահմանել Սոչիի շրջանի վրա և կասեցրել Դենիկինի առաջխաղացումը, սակայն բանակցությունները ձախողվեցին⁵:

Իսկ Ադրբեջանը Ա. Դենիկինը համարում էր կրոնաեկեղեցական միավոր⁶, որի ճանաչման խնդրում բացասական դիրքորոշում ուներ: Կամավորական բանակի հզորացման մեջ թե՛ Վրաստանը, և թե՛ Ադրբեջանը իրենց սպառնացող վտանգ էին տեսնում, և դրանից ելնելով քայլեր ձեռնարկեցին ստեղծելու ռազմաքաղաքական դաշինք ընդդեմ Դենիկինի, չնայած վերջինս հավաստիացրել էր, որ իր գլխավոր թշնամին բոլշևիկյան Ռուսաստանն է: Այդ հարցը քննարկման փուլ անցավ 1919 թ. կեսերին անդրկովկասյան պետությունների հանդիպման ժամանակ: Նման պայմաններում, թե՛ կոնֆերանսի հայ պատվիրակները, և թե՛ Եվանգուլյանը քիչ ջանքեր չգործադրեցին, որ ստեղծված անհարմար և դժվարին վիճակից դուրս գային. <<անշուշտ ո՛չ զենքի ուժով, ո՛չ մեկ բողոքագրով հանրապետությունները չպիտի կարողանան ապահովել իրենց անկախությունը դրսի ոտնձգությունների դեմ, եթե հիմնավոր ներքին աշխատանքով, վեճերից ազատ, փոխադարձ սերտ բարեկամական հարաբերություններ ու միություն հաստատելով հանդես չգան...: Մոտ երկու շաբաթ անցած նույն հարցը նորից հանդես բերին արդեն հունիսի 9-ի հրապարակային նիստում

⁴. Տե՛ս այդ մասին Պետրոսյան Գ., 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմը և Ռուսաստանի Հարավի Կամավորական բանակը, «Կանթեղ» (Գիտ. հոդվածների ժողովածու), N 1 (22), Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2005, էջ 120-128:

⁵. Nikoloz Samkharadze, Georgian State Border – Past and Present, Foreign policy & security programme, August 2012, p. 6-7; Տե՛ս www.css.ge: Ըստ Ս. Մինասյանի և Բ. Մայիլյանի կողմից բերված փաստերի, 1918 թ. հուլիսին Սոչին գրավելուց հետո վրաց զորամասերը կողոպտել և թալանել են հայերին, որոնք այդ շրջանի բնակչության 30 տոկոսը: Իսկ Կամավորական բանակի հրամանատար Ա. Դենիկինը օգտագործում է հայերի դժգոհությունը վրացիների նկատմամբ, և հարմար առիթից օգտվելով նրանց օգնությամբ 1919 թ. հունվարի 24-ից մինչև փետրվարի 10-ը գրավում Սոչիի շրջանը: Մինասյան Ս., Հայերը Հյուսիսային Կովկասում 1918-1920թթ., Եր., 2016, էջ 67-73: Մայիլյան Բ., Ազգային հարցը և հայերի կացությունը Վրաստանի Հանրապետությունում 1918-1921, Եր., 2006, էջ 154-167:

⁶. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 12, թ. 16:

և կոնֆերանսի որոշման նախագծի գրավոր բանաձևով, որից պարզ էր, որ առաջարկը ռազմական-դիվանագիտական գործակցության մասին էր, մինչդեռ հաստատ իմանում էին, որ մեզ հետ ռազմական գործակցության խոսք լինել չի կարող: Թվում է ինձ, որ վրացիք արդեն Ագրբեյջանի հետ դաշն էին կապել /այդ մասին խոսվում էր Թիֆլիսում, ակնարկվում էր թերթերում, իսկ Մոլդովանին օրեր առաջ ասել էր, թե եթե հայերդ չզիջեք, մենք ստիպված կմիանանք թաթարների հետ/: Մեր քաղաքական գործակցության անհրաժեշտությունը մերժել էին, իսկ մեր չեզոքությունը առանց դաշնագրի ու կոմբինացիայի ապահովելու հաստատ ու բավարար միջոցը գտել էին Հայաստանի ներսը և դուրսը մուսուլմանների հարձակումներով ու սպառնալիքով մեր ուժերը զբաղեցնելու, ջլատելու և չեզոքացնելու մեջ /Ղարաբաղի, Օլթիի, Կադզվանի, Շարուրի, Նախիջևանի դեպքերը/: Եվ այն երևաց, երբ մենք Հայաստանի մինիստրներս անշուք և անուշադիր մեկնում էինք Թիֆլիսի կայարանից, նույն կայարանում Վրաստանի մինիստրները պատվի պահակով, երաժշտախմբով շուքով դիմավորում էին Թիֆլիս ժամանող գեներալ Մախմանդարովին, Ագրբայջանի Զօրական մինիստրին: Երեք դելեկացիաներ, ինչպես որ եկան որպես երեք առանձին ու իրարից անջատ կողմեր այնպես էլ մեկուսացած մնացին մինչև վերջը: Զգտնվեց այն ընդհանուր հողը, որի վրա բոլորը միասին պիտի կանգնեին, չստեղծվեց այն ջիղը, որը բոլորին պիտի շաղկապեր ի մի միություն»⁷:

ՀՀ ԱԳ նախարարի կողմից այդ առթիվ հունիսի 12-ին Լ. Եվանգուլյանին ուղարկված գրության մեջ ասվում էր, թե կոնֆերանսի մասնավոր նիստում հարց է հարուցվել, <<թե ահավասիկ Կամավորական գորաբանակը սպառնում է կովկասյան հանրապետությունների գոյությանը, որ իրենք մեզանից զինված գործակցություն չեն խնդրում, բայց ուզում են իմանալ, հո՞ժա՞ր ենք մենք իրենց հետ միասին բողոքով դիմել Փարիզի կոնֆերանսին և երաշխավորում ենք արդյոք իրենց թիկունքի ապահովությունը, երբ իրենք կովի կբռնվեն Դենիկինի զորքերի հետ: Այդ առաջարկն ու հարցումը մեզ արվեց Վրաստանի և Ագրբեյջանի կառավարությունների կողմից, մենք պատասխանեցինք, թե մենք մեր կառավարության կարծիքը չունենք, որ մեր ստացած հրահանգը պատվիրում է նման խնդիրների լուծմանն անցնել սահմանավեճերը փոխադարձ համաձայնությամբ հարթելուց հետո, որ սակայն մինչև այժմ չհաջողվեց կատարել կոնֆերանսում. Ս. Հարությունյանն ու Մամիկոնյանը հավստիացրին, թե ինչ վերաբերվում է թիկնունքի ապահովությանը, իհարկե Հայաստանը չեզոքություն կպահի,

⁷ . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 111, թ. 66-67:

խսկ ես պարտքս համարեցի նկատել, որ չեզոքության ապահովման խնդիրը մեր պատվիրակության իրավասություններից վեր է և պատկանում է կառավարությանը»⁸: Ինչպես երևում է Լ. Եվանգուլյանի կողմից կառավարությանը ներկայացրած զեկուցագրից, հայկական կողմի համար այն աննպատակահարմար գտնվեց. <<Այս հարցերը քաղաքական մասնաժողովի քննությանն ու մշակմանն էին հանձնված, մենք հայտարարեցինք այնտեղ, թե կառավարությունից հրահանգ ունենինք, որ այդ կարելի է գլուխ բերել միմիայն սահմանավեճերը փոխադարձ համաձայնությամբ կարգավորելուց հետո»⁹: Դիվանագիտական հավատարմատարը դա պատճառաբանեց նրանով, որ <<այդպիսի քաղաքական գործակցության համար անհրաժեշտ է հող ու հիմք պատրաստել, ընդհանուր շահերին ու պետքերին փոխադարձ օժանդակությամբ զոհացում տալով, օրինակ, երկաթուղային, տրանզիտի, ապրանքների շրջանառության և այլ խնդիրներում, համերաշխության և բարեկամության մթնոլորտ ստեղծելով: Մեր այս քաղաքական բացատրությունները առանձին գործնական հետևանքներ չէին ունենում»¹⁰:

Իր հերթին, Հայաստանը Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի հետ պահպանում էր հնարավորինս բարյացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններ: Ի տարբերություն ՀՀ հետ մշտապես տարածքային սահմանագատման հարցերում լարվածության մեջ գտնվող Ադրբեյջանի և Վրաստանի, Ա. Դենիկինը ռազմական և պարենային-տնտեսական բնույթի աջակցություն էր ցուցաբերում Հայաստանին: Բացի այդ, <<Հատուկ խորհրդակցությանը» կից գործում էր Կուբանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հովհաննես Սաղաթեյանը¹¹: <<Աշխատավոր», <<Ժողովրդի ձայն», <<Кавказское слово», «The Transcaucasian Post» և այլ թերթերի խմբագիրների խորհրդակցության ժամանակ, որը հրավիրվել էր Լ. Եվանգուլյանի նախաձեռնությամբ, հունիսի 14-ին Թիֆլիսում քննարկվեց Կամավորական բանակի դեպի Անդրկովկաս առաջխաղացման և Հայաստանի կողմից զբաղեցվելիք դիրքորոշման հարցը, որի մասնակիցները հանգեցին այն եզրակացության, որ «հայ ժողովուրդը հոգեբանորեն չի կարող ընդունել առաջարկվող պաշտպանական դաշինքը», ելնելով Վրաստանի և Ադրբեյջանի անփոփոխ թշնամական դիրքորոշումից այնտեղ ապ-

⁸. Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 111, թ. 67:

⁹. Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 111, թ. 64:

¹⁰. Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 111, թ. 64:

¹¹. Տե՛ս Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, էջ 250:

րող հայերի նկատմամբ՝ կապված այդ հանրապետությունների ագրեսիվ տարածքային ձգտումներից Հայաստանի, և մասնավորապես Լոռու և Ղարաբաղի նկատմամբ¹²: Լրատվության միջոցներին առաջարկվեց կոչ անել, որ Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները ավելի ուշադիր լինեն Հայաստանի կարիքների և Վրաստանում ու Հայաստանում ապրող հայերի նկատմամբ, վերջ դնելով հայ-վրացական միջադեպից ի վերուստ տեղ գտած բռնություններին¹³:

Սակայն 1919 թ. հունիսի 16-ին Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքվեց ռազմաքաղաքական դաշինք՝ երեք տարով, որն անմիջականորեն ուղղված էր Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի դեմ: Այդ մասին իր հետաքրքիր դիտարկումն ունի Զ. Ավալովը. «Հաղորդելով Փարիզի կոնֆերանսին... պայմանագրի տեքստը, վրացական և ադրբեջանական աստվիրակությունները հույս էին հայտնում, որ այդ կոնվենցիան, որը մաքուր պաշտպանողական նպատակներ է հետապնդում, կիրառություն չի ստանա այն մասով, որ վերաբերում է համատեղ ռազմական գործողություններին, և որ Անդրկովկասը կպատնեշվի դրսից ցանկացած հարձակումից, շնորհիվ դաշնակից պետությունների կողմից գեներալ Դենիկինի օպերացիաների նկատմամբ հսկողության»¹⁴: Այն Ադրբեջանի կողմից Թիֆլիսում ստորագրեցին գեներալ Ահմեդ բեկ Մեհմանդարովը, Մ. Ջաֆարովը, Ս. Սուլկևիչը, իսկ Վրաստանի մենշևիկյան Հանրապետության անունից՝ գեներալներ Ի. Օդիշելիձեն, Ա. Գեդևանովը (Գեդևանիշվիլին), Ե. Գեգեչկորին և Ն. Ռամիշվիլին: Այդ մասին Ֆ. Կազեմզադեն գտնում էր. <<Կամավորական բանակից եկող սպառնալիքները սերտորեն մոտեցրին Վրաստանին և Ադրբեջանին: 1919 թ. հունիսի 16-ին այդ երկրները պայմանագիր ստորագրեցին, իր բնույթով բացառապես պաշտպանական բնույթի համաձայնագիր, որի համաձայն, պայմանավորվող կողմերից մեկի վրա հարձակման դեպքում մյուս կողմը իր վրա պարտավորություն էր

¹² . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 158, թ. 103;

¹³ . Տե՛ս Петросян Г., Грузино-азербайджанские антирусские военные договора и Республика Армения (1919 г. июнь, сентябрь): В нх.: Внешняя политика Республики Армения. Проблемы и Вызовы: Научно-практическая конференция, посвященная 22-летию независимости РА (17 октября 2013 г.)/ ЕГУ, Гл. ред.: Г. Петросян, Ер.: Изд-во ЕГУ, 2014, стр. 38-39: Տե՛ս Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, էջ 257:

¹⁴ . Տե՛ս Авалов З., Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921 гг.: Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, стр. 209-210:

վերցնում նրան օգնություն ցուցաբերել»¹⁵: Այն վավերացվեց Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի կողմից հունիսի 22-ին, ինչը վրաց մամուլը միաբերան պատմական մի խոշոր ակտ համարեց, որը ամուրի հիմքերի վրա է դնում Վրաստանի գոյությունը և անկախությունը: Ի հավելումն կայացրած համաձայնությանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը տեխնիկական համագործակցության մասին պայմանագիր ստորագրեցին: Բանակցությունների արդյունքում ստեղծվեց վրաց-ադրբեջանական ռազմական խորհուրդ, որի մեջ մտան երկու երկրների ռազմական նախարարության բարձրաստիճան չինովնիկները՝ Ադրբեջանից՝ գեներալ Շիրվինսկին և Սուլկևիչը, Վրաստանից գեներալ Կատելաձեն և Օդիշելիձեն: Նպատակն էր միմյանց օգնել բանակաշինական գործընթացներում, Վրաստանը պարտավորվում էր օգնել Ադրբեջանին բանակի կառուցման, սպայական կադրերի պատրաստման խնդրում, իսկ Ադրբեջանը՝ Վրաստանին ապահովել նավթամթերքներով¹⁶, որի մասին բազմիցս տազնապահարույց հեռագրեր են հղվել Երևան Թիֆլիսի ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչի կողմից¹⁷:

Իսկ այդ իրավիճակում Վրաստանը և Ադրբեջանը բոլոր ջանքերը գործադրեցին, որպեսզի ՀՀ-ին ևս ներքաշեն այդ գործընթացների մեջ, ինչն էլ ամեննին չէր բխում Հայաստանի ռազմաքաղաքական շահերից: Ընդդեմ Ռուսաստանի, հայկական կողմը չէր կարող հանդես գալ, թեկուզն դա Սպիտակ Ռուսաստանն էր¹⁸: Դա ոչ մի կերպ քաղաքական առումով դրական չէր ընկալվում հայ քաղաքական-կուսակցական շրջաններում: Դրան ավելացրած նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ Ռուսաստանի հարավում ծվարել էին Եդեռնից մագապուրծ հազարավոր հայ գաղթականներ, որոնց աջակցության հարցին առանց Կամավորական բանակի հնարավոր չէր ընթացք տալ: Գտնվելով որոշակի բարյացակամ ռազմաքա-

¹⁵ . Տե՛ս Կаземзаде Ф., Борьба за Закавказье (1917–1921). Стокгольм, СА&СС Press ® , 2010, стр. 379: Бахтадзе Михаил, О военном договоре 1919 года между Грузией и Азербайджаном «Право и политология», 2010, № 7: Տե՛ս <https://cyberleninka.ru/.../azerbaydzhan-i-gruziya-v-period-stan>: Տե՛ս www.elibrary.ar/docs/JURNAL/jin2010:

¹⁶ . Տե՛ս Գасымов Заур, Азербайджан и Грузия в период становления (1918-1921 гг.): Военное строительство и сотрудничество в вонной сфере, Кавказ и глобализация, 2007, Т. 1 (2): Տե՛ս <https://cyberleninka.ru/.../azerbaydzhan-i-gruziya-v-period-stan...>:

¹⁷ . Տե՛ս՝ ՀԱՄ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 93, թ. 213-214:

¹⁸ . Տե՛ս մանրամասն Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները, էջ 557-571: Կնյազյան Դ., Ադրբեջանական դեմոկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Եր., Հեղ. հրատ., 2008, էջ 109-110:

դաքական հարաբերությունների մեջ Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի և նրա ղեկավարության հետ, ՀՀ կառավարությունը ակնկալում էր լուծել մի շարք կարևոր խնդիրներ՝ ապահովել Դոնից և Կուբանից Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ունեցող հացահատիկային պաշարների, գենք ու զինամթերքի, այլ ապրանքների ներկրումը Հայաստան: Ամեն դեպքում Հայաստանն ուներ իր կողմնորոշումները և տազնապները: 1919 թ. հունիսի 24-ին Լ. Եվանգուլյանը Թիֆլիսում հանդիպում է Գեգեչկորու և Վրաստանի Զինվորական նախարարի օգնական, գեներալ-մայոր Գեղևանովի հետ, որում խոսք է բացվում Ադրբեջանի բանակում ծառայող վրաց սպաների մասին, որը հայ դիվանագետի կողմից օգտագործվում է ադրբեջանա-վրացական ռազմական դաշինքին ՀՀ չմիանալու պատճառաբանվածության հիմնավորման համար: Սակայն Գեղևանովը ըմբռնելով Եվանգուլյանի խոսքի խորքային իմաստը, ընդամենը փորձում է համոզել, որ վրաց սպաները ոչ մի դեպքում չեն ուղարկվի ո՛չ Ղարաբաղ, ո՛չ Հայաստանին սահմանակից շրջանները, որ ամեն ինչ կարվի հայ-վրացական մերձեցումը ամրապնդելու համար, պնդելով, որ Ս. Տիգրանյանը, Ս. Մամիկոնյանը և մյուսները պետք է կողմ արտահայտվեն ընդդեմ Դենիկինի բարձրացված բողոքին, միաժամանակ հայտարարելով իրենց չեզոքության մասին, սակայն լռել են, որի պայմաններում Վրաստանը պետք է ընդուներ Ադրբեջանի առաջարկությունը և միանար ռազմական դաշինքին: Այդ տեսակետին իր համախոհությունն է հայտնում նաև գեներալ Գեղևանովը, պնդելով, թե Հայաստանը լռելայն միության, գաղտնի ռազմական պայմանագրի մեջ է գտնվում Կոլչակի և Դենիկինի հետ, որ այդ մասին իրենք ունեն անհերքելի փաստեր¹⁹, որոնք

¹⁹ . Ո՛չ մի գաղտնի ռազմական պայմանագիր էլ չկար, ինչի մասին հավաստել էր նաև Դենիկինը, առավել ևս Ադրբեջանը և Վրաստանը ամենին էլ չէին թաքցնում իրենց հակառուսական, առավել ևս հակադենիկինյան տրամադրվածությունը: ՀՀ և Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի հետ հարաբերությունները ունեին լուրջ նշանակություն և ավելի բարդ իմաստ, և սակայն Վրաստանի և Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական և հասարակական շրջաններում քարոզվող լուրերը Դենիկինի հետ ՀՀ ունեցած գաղտնի ռազմական պայմանավորվածության մասին սրում էին իրավիճակը, վատթարացնում առանց այն էլ լարված հարաբերությունները Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ: Առժամանակ Դենիկինի վճռական գործողությունները որոշակի դեր խաղացին Վրաստանի և Ադրբեջանի ագրեսիվ գործողությունների զսպման գործում. «...մեր դաշինքը Հայաստանի հետ, -հայտնել էր Ա. Դենիկինը, -որն այդպես վախճեր է վրացիներին և դուր չի եկել անգլիացիներին, վրացական լեգեոներին է: Սակայն դա դա մեզ մեծ ծառայություն է մատուցել, շեղելով ուժերը և նշանակալից չափով չափավորելով Ադրբեջանի ու Վրաստանի ռազմաշունչ բռնկումը, որոնք

իր թե մատնանշում էին Հայկական և Կամավորական բանակների կապերը, որ իր տրամադրության տակ կա հայկական բանակում ծառայության անցած ռուս սպաների ցուցակը: Եվանգուլյանը հայտնում է, որ ինքը ժխտել է Գեղնանովի պնդումները, բերել մի շարք հիմնավորումներ, սակայն, իր կարծիքով, դրանք համոզիչ չեն եղել Վրաստանի կառավարության համար: Գեգեչկորին էլ հայտնել էր, որ իրենք հիմք ունեն դժգոհ լինելու Հայաստանից, բերելով հայկական թերթերում, և մասնավորապես <<ժողովրդի ձայն>>-ում հակավրացական հրապարակումները, որոնք վիրավորում էին Վրաստանին²⁰: Վերը բերված փաստերը սակայն Եվանգուլյանի կողմից հերքվում են հակափաստերով՝ մատնացույց անելով վրաց սպաների մասնակցությունը Ջանգեզուրում Մեհմանդարովի և Շիխլինսկու ձեռնարկած ռազմական գործողություններին²¹: Այդ նույն օրը Եվանգուլյանը հանդիպում է Ադրբեջանի ԱԳ նախարար Մամեդ Յուսուֆ Ջաֆարովի հետ, որը փորձում է համոզել միանալու Վրաստանի հետ կնքված ռազմական դաշինքին և այդ ակտով ցուցադրել անդրկովկասյան ժողովուրդների համերաշխությունը՝ որպես զգուշացում Դենիկինին: Եվանգուլյանի դիտողությանը, թե Ադրբեջանը, և հավանաբար Վրաստանը ոչ մի դեպքում Ռուսաստանի դեմ ռազմական գործողությունների մեջ չեն մտնի, որ Ադրբեջանը արդեն կամավորականներին բաց է թողնում կերոսին, մագուր, Կամավորականների տարածքից թողնում է Բաքու մտնեն եկող գնացքները, որ Կամավորական բանակի գնդապետ Լազարևը միանգամայն ազատ ապրում է Բաքվում՝ հարաբերվելով Ադրբեջանի կառավարության հետ, որին հակառակ հայերի համար կան սահմանափակումներ, Ջաֆարովը անորոշ հակադարձում է: Եվ դեռ ավելին, Եվանգուլյանը Ջաֆարովին հայտնում է Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանի հովանավորության մասին, իսկ Գերմանիայի կողմից՝ Վրաստանին, ասելով, որ հայերը մեկուսացել են և մնացել միայնակ²²: Հաստատագրելով փաստերը, կարևոր է նշել, որ արդեն հունիսի 26-ին, Մ. Ջաֆարովի հետ հանդիպման ժամանակ Լ. Եվանգուլյանը հայտնելով, որ ՀՀ-ն չի ցանկանում միանալ վրաց-ադրբեջա-

իրենց թիկունքը հյուսիսային ուղղությամբ հարձակվելու դեպքում համարում էին բաց: Եվ դեռ ավելին, Վրաստանը և Ադրբեջանը նույնիսկ չէին համարձակվում սկսել ռազմական գործողություններ ընդդեմ Կամավորական բանակի կամ կենտրոնացնել իրենց զորքերը Հյուսիսային Կովկասի մատույցներում: Տե՛ս Деникин А. И., Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919 (Воспоминания. Мемуары), М., 2002, стр. 320-321:

²⁰ . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 181, մաս. II, թ. 424 հալ.:

²¹ . Նույն տեղում:

²² . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 181, մաս. II, թ. 424-424 հալ.:

նական ռազմական դաշինքին ընդդեմ Դենիկինի, հարցապնդում է արել, ցանկանալով պարզել, թե ինչպե՞ս կվարվի Ադրբեջանը, եթե թուրքական զորքերը հարձակվեն Հայաստանի վրա: Ջաֆարովը ուղղակի պատասխանել է Լ. Եվանգուլյանին, որ Ադրբեջանը Հայաստանին օգնություն չի ցուցաբերի²³: Ադրբեջանցի հետազոտող *Բախտիյար Նաջաֆովը* այս կապակցությամբ թունոտ նկատում է, որ <<առավել թշնամական էր դաշնակցական Հայաստանի վերաբերմունքը Ադրբեջանի նկատմամբ: Դաշնակցականների մեղքով, որոնք չհայտարարված պատերազմ էին սկսել ադրբեջանական ժողովրդի դեմ, անկախության հռչակումից հետո երկու հանրապետությունների միջև նույնիսկ չհաստատվեցին պաշտոնական դիվանագիտական հարաբերություններ և կապը իրականացվում էր Վրաստանի հանրապետության կառավարությանն առընթեր հավատարմագրված դիվանագիտական ներկայացուցչությունների միջնորդական առաքելությամբ: Միայն 1919 թ. սկզբին Ադրբեջանը և Հայաստանը փոխանակվեցին դիվանագիտական ներկայացուցչություններով>>²⁴. Առհասարակ հայկական քաղաքական-դիվանագիտական շրջանակներում երկակի մտայնություն էր իշխում: Ս. Տիգրանյանը, Ս. Հարությունյանը, Ն. Աղբալյանը, և մասնավորապես Լ. Եվանգուլյանը ձգտում էին Դենիկինի հետ հարաբերություններին զուգընթաց հնարավորինս ապահովվել համերաշխությունը հարևան հանրապետությունների՝ Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ, չնայած նրանց կողմից առաջադրվող ոչ բոլոր առաջարկներն էին ընդունելի, ուստի նրանք առաջարկում էին չիրաժարվել քաղաքական գործակցությունից, բայց ռազմական գործակցության էլ չգնալ: Եվանգուլյանական մոտեցումը տարբերվում էր Ս. Մամիկոնյանի և Խ. Վերմիշևի մոտեցումից, որոնք պնդում էին, թե չպետք է կաշկանդվել որևէ միասնական քայլի խոստումով և ազատ գործելու իրավունք ունենալ, ասելով, թե Վրաստանի և Ադրբեջանի նկատմամբ Դենիկինի վերաբերմունքը կարող է այլ բովանդակություն ունենալ, քան ՀՀ նկատմամբ²⁵: Լ. Եվանգուլյանը ներկայացուցչության տեղեկագրում նշում էր, որ 1919 թ. հունիսի 22-ի նիստում Վրաստանի Սահմանադիր ժողովը վավերացրել է Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքված զինվորական դաշ-

²³ . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 181, մաս. II, թ. 425:

²⁴ . Наджафов Бахтияр, Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX века. ч. II, Баку, Шарг-Гарб, 1994, стр. 88:

²⁵ . Տե՛ս Внешняя политика Республики Армения. Проблемы и вызовы: Научно-практическая конференция, посвященная 22-летию независимости РА (17 октября 2013 г.)/ ЕГУ; Гл. ред.: Г. Петросян.- Ер.: Изд-во ЕГУ, 2014, стр. 39:

նակցությունը²⁶, որ վրացական մամուլը իր կառավարության այդ քայլը համարում է խոշոր պատմական մի ակտ, որը ամուր հիմքերի վրա է դնում Վրաստանի գոյությունը և անկախությունը, մեղադրանք ներկայացնելով, որ <<Հայաստանը միշտ խույս էր տալիս ռազմական գործակցությունից և այսօր էլ խույս է տալիս իր հարևանների հետ որևէ համաձայնության գալուց>>²⁷: Միաժամանակ այդ տեղեկագրում դիվանագիտական հավատարմատարը ուղղակի շեշտադրում էր, որ ինքը միշտ էլ եղել է հայ-վրացական մերձեցման մեծ կողմնակից, որպես ավելի բնական դաշնակիցներ և բարեկամներ, քան աղբրեջանցիք, դրա հետ մեկտեղ անհամաձայնություն արտահայտելով վրաց-աղբրեջանյան ռազմաքաղաքական պայմանագրի հետ, կարևորելով այն կարևոր պատմաքաղաքական հանգամանքը, թե կկարողանա՝ արդյոք Հայաստանը միայնակ, իր սեփական ուժերով ապահովել տաճկական ֆրոնտը և իրագործել իր ազգային ձգտումները, որ Անդրկովկասյան մյուս ազգությունները չեն կարող աչքաթող անել այդ ֆակտորը, և վարել համապատասխան քաղաքականություն, որ ամենևին էլ չպետք է հենվել աբսոլյուտ թեօրիսների վրա, նրան պիտի սնուցեն միայն փաստերը և պետական գործիչը լավ պիտի տեսնի ամեն մի իրադարձություն և սկսվող փոփոխում>>²⁸:

Տեղեկատվական բյուրոյի պետ Մելիք-Քարամյանի ներկայացրած 1919 թ. հունիսի 29-ի տեղեկագրում ևս անդրադարձ կա Վրաստանի և Աղբրեջանի միջև կնքված դաշնագրությանը Լ. Եվանգուլյանի կողմից ունեցած տեսակետին և դիրքորոշմանը: Հայտնվում էր վրաց մամուլի էջերում այդ դաշնակցության չափազանց կարևորությունը պաշտպանելու, ինչպես նաև ի նպաստ այդ դաշնակցության Վրաստանի կառավարության կողմից կազմակերպված զանազան ժողովների և միտինգների մասին, որոնց միաձայն որոշումները գալիս էին հաստատելու վրաց ժողովրդի պատրաստակամությունը պաշտպանելու հայրենիքը մինչև արյան վերջին կաթիլը: Ընդգծվում էր նաև վրաց հասարակական խավերի ջղային արշավանքի մասին Հայաստանի և հայերի դեմ, նշելով վրաց քաղաքագետների վերաբերմունքի մասին, որոնք չէին կարողանում ներել հայերին, որ չեն ցանկանում մասնակցել Կամավորական բանակի դեմ կովին, որ Հայաստանի ղեկավար կուսակցությունը Դաշնակցությունը միշտ եղել է Անդրկովկասի հանրապետություններից ՀՀ անջատման պատճառը, որ

²⁶ . Տե՛ս ՆԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 93, թ. 213:

²⁷ . Տե՛ս ՆԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 93, թ. 213-214: Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, էջ 256-259 :

²⁸ . Տե՛ս ՆԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 93, թ. 214:

մշտական վտանգը հարավից՝ Տաճկաստանի կողմից թույլ չէ տալիս Հայաստանին բաժանել իր ուժերը, որ այդ վտանգը ավելի է այժմ սպառնում Անդրկովկասին և ամենից շատ Հայաստանին, քան Դենիկինի արշավանքը, ուստի Հայաստանը կարող է միայն չեզոքություն պահպանել²⁹:

Հարկ է ասել, որ վրաց-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական պայմանագիրը լարվածության մեջ գցեց Հայաստանին, իսկ վերջինիս հրաժարվելը այդ պայմանագրին միանալուց լարվածության նոր եզրեր ստեղծվեցին հայ-ադրբեջանական հարաբերություններում: Այդ մասին հետաքրքիր դիտարկում կա Եվանգույանի կողմից 1919 թ. սեպտեմբերի 26-ին (N 3111) ԱԳ նախարարին ուղարկված ձեպագրում. <<Ադրբեջանի Զինվորական մինիստրի օգնական և Զորքերի հրամանատար գեն. Մեհմանդարովը Վրաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ կնքուած դաշնագրի գործով եկել է Թիֆլիզ: Երեկ երեկոյան...պատահեցի [ծանոթ] այն գէներալին, որը հայտնեց, որ գեն. Մեհմանդարովը դժգոհ է Հայաստանի կառավարութիւնից, որը, ըստ գեն. Մեհմանդարովի, անտես է առնում այն համաձայնութիւնը, որը կայացել է Ղարաբաղի ազգաբնակութեան եւ Ադրբեջանի կառավարութեան միջեւ: Գեն. Մեհմանդարովի ասելով, Հայաստանի կառավարութիւնը Ղարաբաղում ունի իր ճյուղը, որը աշխատում է տեղական ազգաբնակութիւնը ապստամբեցնել Ադրբեջանի իշխանութիւնների դէմ: Եթե, ասել է գեն. Մեհմանդարովը Հայաստանի կառավարութիւնը չդադարեցնի իր վնասակար գործունէութիւնը Ղարաբաղում, նա ստիպուած կլինի այնտեղ գորքեր ուղարկել>>³⁰: Դիվանագիտական ներկայացուցչությունը ընդգծելով այդ պահի մասին, փաստում էր, որ դա էլ բավական էր, որ վրաց հասարակական-քաղաքական շրջանները անգամ համոզված պնդեին, որ կրիտիկական րոպեում Հայաստանը թիկունքից հարվածելու է Վրաստանին³¹:

Վրաստանի և Ադրբեջանի կողմից արվող առաջարկը միանալու հակադենիկինյան դաշինքին, իր հիմքում մերժելի էր հենց այդ պետությունների անբարյալացական վերաբերմունքի պատճառով ՀՀ նկատմամբ: Այդ իր արտացոլանքը գտավ նաև նրանում, որ ի պատասխան Վրաստանի և Ադրբեջանի կողմից ձևավորված միացյալ ճակատի, Դենիկինը տնտեսական շրջափակում հայտարարեց թե՛ Ադրբեջանին, և թե՛ Վրաստանին և իր 1919 թ. նոյեմբերի 19-ի (№ 171) հրամանում այդ մասին ուղղակի փաստեց. <<Ես չեմ կարող Վրաստանի և Ադրբեջանի ինքնակոչ

²⁹ . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 93, թ. 213-214:

³⁰ . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 196, թ. 2:

³¹ . Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 93, թ. 214:

կազմավորումներին, որոնք առաջացել են ի վնաս Ռուսական պետության շահերի և հանդիսանում են բացահայտ թշնամական ռուսական պետության գաղափարին՝ թույլ տալ բոլշևիկներից ազատագրված շրջաններից պարենամթերք ստանալ»³²։ Այս առումով հետաքրքիր է նաև իրանական ծագումով Յելի համալսարանի ամերիկյան պրոֆեսոր Ֆ. Կազեմզադեի տեսակետը, որ հայկական հանրապետությանը համարում էր Ա. Բ. Դենիկինի գործոն-սատելիտը Հարավային Կովկասում, վկայակոչելով Ադրբեջանի հանրապետության ԱԳ նախարար Մ. Յու. Ջաֆարովի ելույթը Ադրբեջանի պառլամենտում. «Հայկական հանրապետության վերաբերմունքը կնքված պաշտպանական ռազմական կոնցեպցիայի նկատմամբ քիչ այլ էր։ Նրա կառավարությունը ենթադրում էր, որ մինչև այդ անկախության ընդհանուր պաշտպանության հարցի լուծումը՝ առաջին հերթին անհրաժեշտ է լուծել տարածքային հարցերը։ Հայկական այդ պատգամավորների վերաբերմունքը Վրաստանին և Ադրբեջանին դրդեց գնալու սեպարատ դաշինքի միմյանց հետ»³³։

Հարկ է ասել, որ այս չափազանց կարևոր խնդրին 1919 թ. դեկտեմբերի 9-ին կրկին անդրադառնում է Լևոն Եվանգուլյանը, որը Անդրկովկասում բրիտանական բարձրագույն կոմիսար Ուորդոքուպի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ կարևորել է Դենիկինի հետ հարաբերությունների հարցը. «Ես բացատրեցի Ուորդոքուպին, որ Կամավորական բանակի դեպի մեզ հաճելի վերաբերմունքը հիմնավորված է ոչ թե մեր անձնական կամ ազգայնական հատկություններով, այլ այն բանով, որ Հայաստանի կառավարությունը չի հալածել ռուս սպաներին, թողնելով անգամ նրանց ծառայության մեջ... Ես բացատրեցի Ուորդոքուպին, որ ռուսաց զորքերի Կովկասից հեռանալուց հետո, տաճկական զորքերի արշավանքից ճակատի պաշտպանողները եղել են հայկական զորամասերը և մի քանի ռուս սպաներ և զինվորականներ, որոնք հայրենասիրությամբ տոգորված չեն՝ ուզել թողնել ճակատը և հեռանալ Ռուսաստան, հետո նրանք էլ հեռացան՝ մի մասը որոշ քանակով մնացել է և մտել ծառայելու հայկական բանակի մեջ... այդպիսի սպաների չէր կարելի և հիմի էլ չի կարելի հեռացնել բանակից, քանի որ նրանք քաղաքական գործերով չեն պարապում»³⁴։

³² . Տե՛ս Գусейнзаде Рауф Алишир оглу, Кавказ и армяне, Баку, Печатный дом "Апострофф", 2014. стр. 553:

³³ . Տե՛ս Գусейнзаде Рауф Алишир оглу, указ. соч., стр. 380: АДР. Парламент - Азербайджанская Демократическая республика. 1918-1920 Парламент. Стенографические отчёты. Баку, 1998, стр. 484-485:

³⁴ . Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 116, թ. 123հալ.:

Եվանգուլյանը Ուորդրոպի և Հասկելի հետ ունեցած այս հանդիպումից անձնապես գալիս է այն եզրահանգման, որ նրանք Դենիկինի ջախջախումից հետո դեմ էին լինելու Ռուսաստանի Կովկաս վերադառնալուն³⁵, չնայած ստահոգաբար հավաստիացնում էին Կամավորական բանակի հաղթանակի առումով իրենց տրամադրվածության մեջ, իրականում սակայն նրանց գլխավոր նպատակը Ռուսաստանում քառսի և եղբայրասպան կռվի խրախուսումն էր: Եվանգուլյանը պնդում էր, որ այդ իրավիճակում թե՛ Ուորդրոպը, թե՛ Հասկելը և թե՛ Գաբբան ու Նոնանկուրը, անգալ Վենեզիլոսը առաջարկում էին կոնֆեդերացիայի գաղափարի իրագործում, այսինքն տնտեսության, երկաթուղագծի, փոստ-հեռագրատան, տրանզիտի հարցերում միասնության ստեղծում և հետո նաև՝ քաղաքական միության միավորում, սակայն ըստ Եվանգուլյանի Հայաստանի համար <<Կրաստանի և Ադրբեջանի հետ միություն կազմելու խնդիրը ուղղակի կապ>> ունեթ <<Կամավորական բանակի հաջողություններից...>>³⁶, կարծելով, որ իրենց <<բոլոր արտաքին օրիենտացիաներից չեն հուսահատվել ռուսական օրիենտացիայից>>³⁷:

Հետևաբար, ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետությունը պարզապես չէր կարող հրաժարվել իր համար շահավետ քաղաքական, տնտեսական և ռազմական հարաբերություններից Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի հետ, և կուրորեն միանալ վրաց-ադրբեջանական ռազմական դաշինքին, որը կհանգեցներ Կովկասյան տարածաշրջանում և նրա շուրջ ՀՀ աշխարհաքաղաքական անցանկալի ու վտանգալից մեկուսացմանը, և կունենար բացահայտ անկանխատեսելի, բացասական ռազմաքաղաքական հետևանքներ, առավել ևս որ բոլշևիկյան Ռուսաստանն էլ դեռ բավականաչափ հզոր չէր՝ ազդելու կովկասյան, և առավել ևս հայաստանյան ռազմաքաղաքական իրողությունների վրա, քանզի դեռ իրապես հեռու էր և ինչ-որ տեղ դեռ իրապես թույլ վճռապես ազդելու Կովկասում ընթացող իրադարձությունների վրա, ինչը պարզ դարձավ միայն 1920 թ. կեսերին և դրանից հետո, թե չէ ամեննին էլ չէր հրաժարվի դրանք իրագործել, ինչպես նա մշտապես փորձել է և ձգտել: Ավելին, ՀՀ կառավարչապետ Հ. Օհանջանյանը այս կապակցությամբ այդ օրերին Թիֆլիսում աներկբա հայտարարություն արեց, որ եթե հարկ լինի ընտրություն կատարել թուրքերի և Դենիկինի միջև, ապա, իհարկե կնախընտրեն

³⁵ . Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 116, թ. 123հալ.:

³⁶ . Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 116, թ. 124-124հալ.:

³⁷ . Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 116, թ. 124հալ.:

վերջինիս³⁸: Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարը 1919 թ. դեկտեմբերի 30-ին դիմելով ՀՀ ԱԳ նախարարին, կրկին տեղեկացնում է բրիտանական կոմիսար գեներալ Ուորդրոպի հետ ունեցած գրույցի մասին, որում քննարկվել են Դենիկին-Հայաստան կապերի, և մասնավորապես իր կողմից ներկայացված պնդումի մասին, որ ռուս սպաների մի որոշ քանակը մնացել և մտել են հայկական բանակի մեջ, և իրենք գտնում են, որ չի կարելի այդպիսի սպաներին հեռացնել հայկական բանակից, քանի որ նրանք քաղաքական գործերով չեն զբաղվում³⁹: Թիֆլիսի ՀՀ ներկայացուցիչը կրկին անդրադարձ կատարելով դեպի գնդապետ Վ. Հասկելի և գեներալ Ուորդրոպի գրույցներին, նշում է, որ Կամավորական գործերի վատթարացումից հետո նրանց կառավարությունները դեմ են արտահայտվել Ռուսաստանի Կովկաս վերադառնալուն կամ Կովկասը Ռուսաստանին վերադարձնելուն⁴⁰: Լ. Եվանգուլյանը գալիս է եզրահանգման, որ որքան էլ վատ լինեն Կամավորական Ռուսաստանի գործերը, իրենք չպետք է ձեռնարկեն որևիցե բացարձակ ագրեսիվ բնույթի քայլեր ընդդեմ Ռուսաստանի, որ բոլոր իրենց արտաքին կողմնորոշումներից իրենք չեն հուսահատվել միայն ռուսականից⁴¹: Ելնելով կովկասյան տարածաշրջանի իրողություններից, Լ. Եվանգուլյանը կարծում էր, որ կամ լիովին մերժելի չպետք է համարել կամ ավելի շուտ ընդունելի պետք է լինի կոնֆեդերացիայի գաղափարը, սակայն գտնելով, որ իրենք մենակ են մնացել, առաջարկում էր հարթել սահմանավեճերը, գտնելով, որ ամենահեշտն է համաձայնության գալ Վրաստանի հետ, գտնելով, որ վերջինիս հետ համաձայնությունը կհարկադրի նրա պաշտոնական դաշնակից Ադրբեջանին զիջող լինել, միաժամանակ կարծելով, թե իբր Վրաստանի հետ վերջնական սահմանային համաձայնության գալուն խանգարում են Ալավերդու հանքերը⁴²: Եվանգուլյանը նաև կարծում էր, որ Վրաստանի հետ բոլոր վիճելի հարցերը պարզելուց հետո և նրա օգնությամբ Կովկասում հանգստություն պաշտպանելու և Դենիկինի արշավանքը դեպի Ադրբեջան վերացնելու նպատակներից դրդված վերջինս իբր թե պիտի գնա զիջումների, չէ՞ որ միայն սահմանային հարցերն են Հայաստանին բաժանում Ադրբեջանից, իսկ տնտեսական հարցերը՝ որպես հարուստ երկրի չեն

³⁸ . Տե՛ս Դուլյան Յ., Ռուսաստանի իշխանությունների դիրքորոշումը Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերաբերյալ 1918-1920 թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2017, № 125, էջ 304:

³⁹ . Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 1:

⁴⁰ . Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 2:

⁴¹ . Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 3:

⁴² . Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 4-5:

հետաքրքրում և ծառայում են որպես ճնշում գործադրելու միջոց, դրա հետ մեկտեղ արբիտրաժի պայմանագրի կնքումը ևս համարելով հսկայական քայլ Ադրբեյջանի հետ հաշտվելու խնդրում⁴³, սակայն հետագա իրադարձությունները և այսօրվա իրողությունները դրա հակառակն են ցույց տալիս: Ինքնին հասկանալի է Հայաստանի դժվարին վիճակը այս իրադրությունում, որ հայկական պետականության կայացման տեսանկյունից շատ խնդիրներ էր ստեղծում: Դա լավ էին հասկանում Թիֆլիսի ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունում, որը քիչ ջանքեր չգործադրեց իրադրությունում կողմնորոշվելու և կողմնորոշելու ՀՀ կառավարությանը իր արտաքին քաղաքական հաշվարկներում, այդ թվում Դենիկինի հետ հարաբերություններում, միաժամանակ ապահովելով Հայաստանի կենսագործունեությունը թե՛ ռազմական ու պարենային մտակարարման, թե՛ միջպետական հարաբերություններում ոչ լարված հարաբերությունների ապահովման տեսանկյունից, ինչը միշտ չէ, որ հաջողվում էր: Ամեն դեպքում ՀՀ դիրքորոշումը հավասարակշռված էր, և ստեղծված պահին թե՛ ՀՀ կառավարությունը և թե՛ Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը ելնելով Հայաստանի շահերից, նախընտրում էին իրավիճակային վճիռներ կայացնել և չփչացնել հարաբերությունները բոլոր երկրների հետ, այդ թվում և Դենիկինի հետ, որոնցից կարելի էր ակնկալել օգնություն, այդ թվում պարենային-առևտրային և ռազմական աջակցության հարցերով:

Օգտագործված գրականությունը և աղբյուրները

1. Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆոնդ.1022,գ.5,գ.362:ֆ.200,գ.1,գ.158,գ.181,մաս II, գ.164,գ.440,ֆ.275,գ.5,գ.93,գ.116,գ.136,գ.196,գ.197,գ.209,մաս II,գ.5,գ.12,գ.111:
2. Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը, Երևան 2015թ.:
3. Պետրոսյան Գ., 1918թ. հայ-վրացական պատերազմը և Ռուսաստանի հարավի կամավորական բանակը,<<Կանթեղ>>/Գիտ.հոդվածների խողովածու/, Երևան 2005թ.:

⁴³ . Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, . թ. 6:

-
4. Պետրոսյան Գ. Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011:
 5. Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լոռու Չեզոք գոտին 1920-1921 թթ., (Տարածքային սահմանազատումը), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2015:
 6. Ղուլյան Յ., Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից. 1918-1920 թթ., Եր., «Եգեա» հրատ., 2009:
 7. Петросян Г., Грузино-азербайджанские антирусские военные договора и Республика Армения (1919г. июнь, сентябрь): Ереван 2014г.:
 8. Авалов З., Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921гг.:Париж 1924г.
 9. Каземзаде Ф., Борьба за Закавказье (1917-1921). Стокгольм 2010:
 10. Гасимов Заур, Азербайджан и Грузия в период становления (1918-1921 гг.): Военное строительство и сотрудничество в военной сфере, Кавказ и глобализация. Айхштетт 2007г.:
 11. Наджафов Бахтияр, Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. ч. II, Баку, Шарг-Гарб, 1994:
 12. Гусейнзаде Рауф Алишир оглу, Кавказ и армяне, Баку, Печатный дом "Апострофф", 2014:
 13. www.css.ge:

А. Казарян

Резюме

Позиция Армении была сбалансирована с грузино-азербайджанским военно-политическим союзом. И правительство Армении и дипломатическое представительство Армении в Тифлисе, исходя из интересов Армении в Тбилиси, предпочли принять ситуационные решения и не испортить отношения со всеми странами, в том числе Деникиным. Вот почему Армения поддерживала сбалансированный нейтралитет и не присоединилась к грузино-азербайджанского военно-политического блока, который был подписан 16 июня 1919 года.

A. Ghazaryan

Summary

The position of Armenia was balanced against the Georgian-Azerbaijani military-political alliance, and at the moment when the Armenian government

and the Armenian diplomatic representation in Tiflis, based on Armenia's interests in Tbilissi, preferred to make situational decisions and not to spoil relations with all countries, including Denikin. That is why Armenia maintained a balanced neutrality and did not join the Georgian-Azerbaijani military-political bloc, which was signed on June 16, 1919.